

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran

Vol 17, No 2, Autumn & Winter 2024

ISSN: 2008-7357

E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.235368.1315>

Research Paper

Investigating an Omitted Name in the “Charandparand” Column (An Analysis of the Attitude of Charandprand Column in Sourasrafil towards Sheikh Fazlollah Nouri)

1. Mohammadhossein Rawanbakhsh,^{ID} 2. Mahmoud Mehravarani^{ID}

1. PhD in Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom Qom, Iran., Email: mh_ravanbakhsh@yahoo.com

2. Professor of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran (Corresponding Author). Email: m.mehravarani@qom.ac.ir

Received: 2024/04/14 PP 223-246 Accepted: 2024/09/01

Abstract

The column “Cherandprand” in the third issue of “Sourasrafil” magazine is about a scholar who, on the one hand, was rumored to have his leg amputated and, on the other hand, received money from some constitutional opponents. Still, this name was removed from that column. This research examines the reason behind omitting the name in the text of “Cherandparand.” Who is the person, why has his name been omitted, and most importantly, what historical points does the omitting of this name reveal from that turbulent era? This research is based on the method of content analysis on the texts of “Cherandparand” and its analysis based on other texts and documents of that time investigates the hypothesis that the omitted name was Sheikh Fazlollah Nouri, and this omission can be based on the process of constitutional distancing. Based on the findings of this research, it can be said that the study’s hypothesis is correct. The comparison of this text with other texts of “Cherandparand,” which is about the Sheikh shows that until he joined the sit-in of the constitutional opponents in Abdul Azim’s shrine, despite the differences, the constitutionalists still respected the sheikh on the other hand. The sheikh opted to stay at home to avoid further confrontation with the constitutionalists. Still, the events take place in such a way that he was forced to appear in the community and officially and publicly oppose the constitution. After that, he lost his credibility with the constitutionalists. A situation that eventually turns into a deep-rooted enmity, which was the prelude to the Sheikh’s execution.

Keywords: Charandparand, Dehkhoda, Sorasrafil, Sheikh Fazlollah Nouri, constitutionalism.

Citation: Rawanbakhsh, Mohammadhossein, and Mahmoud Mehravarani. 2024. *Investigating an Omitted Name in the “Charandparand” Column (An Analysis of the Attitude of Charandprand Column in Sourasrafil towards Sheikh Fazlollah Nouri)*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 17, no 2, PP 223-246.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Some events and developments in Iranian society have been very effective in the country's history and social relations. One of these important events was the constitutional movement. In this era, in the same proportion, as there were changes in the institution of government and politics, there were also profound changes in culture, beliefs, social relations, economy, art, and literature. The scope of these developments has made the historical study of this period very important. Secondly, despite the many research studies that have been done in this field, many works still need to be completed. "Formation of the press" and the publication of newspapers are two of the important features of this era. One of these publications was the Suresrafil weekly newspaper, which was managed with the financial support of Qasim Tabrizi (who later became the Minister of Posts and Telegraphs) and the efforts of Jahangir Shirazi and the cooperation of Ali Akbar Dehkhoda.

Dehkhoda used to write critical and sarcastic pieces in the Suresrafil weekly newspaper under the name "Charandparand." Suresrafil was considered one of the most popular publications of that time. The main reason for the success of this publication was its humorous column, Charandparand, that colloquial language and humor were new tools to express new thoughts and were catchier. However, another aspect of the importance of these writings, which has yet to be noticed and cared for, is their historical importance. Since humor allows the author to say unsaid or unsaid things indirectly and with a non-serious expression, historical points can be found in these texts that are not found in other texts. Certainly, the references that Dehkhoda had in these sarcastic writings to historical issues were clear to the reader of Suresrafil at that time, but as time passed, they needed clarification. Some of these references talk about issues almost forgotten in history.

Materials and Methods

What this article deals with is one of these references. In one of the "Charandparand's" texts, it is mentioned a religious scholar in Tehran that it is rumored that his leg was amputated, and on the other hand, it is discussed that he took money from constitutional enemies. However, in the printed text, Dehkhoda had removed the name of this scholar and replaced it with "three dots (...)" In this article, by the method of content analysis and the use of evidence

and documents, by examining and identifying this omitted name in the text of “Charandparand” and analyzing the reason for its censorship by the author or the editors of the publication at the time of publication, to analyze an important story at the top of the constitution. That is, the constitutional petitioners’ difference of opinion and enmity with Sheikh Fazlullah Nouri is addressed. This research, formed by using the library sources of “Charandparand” texts and analyzing them based on other texts and documents of that time, has a novel subject and an innovative aspect. The main questions of this research are the identity of the person whose name was omitted in Charandparand’s text and the reason behind this omission, even though there was no conservatism in Suresrafil. The hypothesis is that the name that fits this text is the name of Sheikh Fazlollah Nouri, and his name was removed according to the special circumstances of that day.

Results and discussion

The text under the title “Akhbare Shahri” is a part of the “Charandparand” column published in the third issue of Suresrafil dated “1st Jamadi-al-ula 1325” and signed by “Sage Hasan Dale”. In this text, three names have been removed and replaced by “three dots”: the name of a religious scholar who is ridiculed and the names of two doctors who come to visit and treat him. What is important is the name of that scholar. The first possibility of this person is that he is “Sheikh Fazlollah Nouri,” famous in historical texts for his opposition to the constitutionalists and his claim of taking money from the government and opponents of the constitution.

This issue is clearly stated in the following issues of Suresrafil, but in addition to that, in the writings of Walter Smart, the reporter of the British Embassy in the constitutional period (Moaser, 1348: 379), Janet Afari (1385: 153), Kaseravi (1382, 456), Forsat Al-Dawlah Shirazi (refer to Malekzade, 1383: 570), Heydar Khan Amuughli (Rezazade Malek, 1351: 63) and ... are also evident. Examining the references in the text shows that the possibility that the omitted name is the name of Sheikh Fazlollah Nouri is likely to be true:

A-The people mentioned in this text are all opponents of the Constitution who played an important role against the Constitution in those days. “Palkonik” refers to the military title of the Russian Liakhov, who was brought to Iran to command the Cossacks brigade and was one of the enemies of the constitution.

In the end, he bombarded and suppressed the parliament. Akbar Shah (Ashraf al-Waezin Shirazi) was one of the famous pulpits of Tehran who used to slander the constitution and parliament (Kermani, 1357: 346). “Haji-Agha Mohsen,” “Heshmat-ul-Molk,” “Asif-al-Dawlah,” and “Qawam” (Qawam-ul-Mulk Shirazi) were all wealthy political figures who opposed the constitution in different cities. In this order, naturally, the scholar in question must also be one of the constitution’s opponents.

B-Place of the incident: The house where Sheikh Fazlollah lived was in the Sangelaj neighborhood. The address that the narrator of the text says also shows this neighborhood: “At the end of the night, when I was returning from the park tired and dead, in front of the Armenian school ...” The meaning of “park” can be a place later known as the “National Garden” in the first Pahlavi era. It was a public promenade located in the north of the Sangelaj neighborhood. The narrator first attended the Parliament (Baharistan Square), then went to the Russian Embassy, and then went to places that do not have a geographic address. He “returned” to their neighborhood at the end of the night, and in this return, he passed the park, which is located between the Russian Embassy and Sangelaj neighborhood. Still, the more important reference to this neighborhood is the “Armenian School”. A map that remains from 1891 shows that there was an “Armenian school” in Sangelaj in addition to the Armenian house.

P-Receiving money: The claim of receiving several thousand Tomans from “Heshmat-ul-Molk” by Sheikh Fazlollah Nouri is a matter that was also mentioned in the telegram sent from the parliament to different cities 23 days after the publication of this text. In this telegram, it was stated: “Haji Sheikh Fazollah Noori ... not long ago, he made a bold attempt to establish the government of Sistan and Qaen in favor of Heshmat al-Mulk, because the Parliament did not approve the His government due to many considerations, even though it conflicts with the Holy Parliament made it public...” (Kasravi, 2012: 395 and 396).

Conclusion

Examining the transformation of the published materials about Sheikh Fazlollah Nouri in Souresrafil newspaper, and especially the “Charandparand” column of this newspaper, recounts the neglected historical points about

the confrontation between Sheikh Fazlollah Nouri and the constitutionalists. Sheikh Fazlollah did not intend to make his opposition public. At that time, the Sheikh had stayed at home so that his confrontation with the constitutionalists would not increase, but there were various rumors about him to bring him to the people’s attention. The presence of Sheikh Fazlollah in the sit-in of the constitutional opponents in the shrine of Hazrat Abdul Azim on the 9th of Jumadi al-Ula (29 Khordad) deals a final blow to his sanctity in such a way that it is no longer possible to reconcile.

Acknowledgement

No financial aid was received from any organization or institution for this research, which was conducted independently by the authors of the article.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۳
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.235368.1315>

مقاله پژوهشی

بررسی یک نام حذف شده از ستون «چرندپرند» (تحلیل برخورد ستون چرندپرند صوراسرافیل با شیخ فضل الله نوری)

۱. محمدحسین روانبخش، ۲. محمود مهرآوران^{id}

۱. دکترای رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: mh_ravanbakhsh@yahoo.com
۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران، (نویسنده مسئول). رایانامه: m.mehrvaran@qom.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۶ صص ۲۲۳-۲۴۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۲

چکیده

ستون «چرندپرند» در شماره سوم نشریه «صوراسرافیل» درباره عالمی است که از سویی شایعه قطع پایش منتشر شده و از سوی دیگر، از برخی مخالفان مشروطه پول گرفته، اما این نام در آن ستون حذف شده است. این پژوهش بر مبنای این سؤال شکل گرفته که چرا در متنی از «چرندپرند»، یک نام دچار ممیزی شده است؟ صاحب آن نام کیست و چرا از بیان نامش خودداری شده است و از همه مهم تر اینکه حذف این نام، چه نکات تاریخی ای از آن دوران پرتلاطم بیان می کند. این پژوهش با روش تحلیل محتوا بر روی متون «چرندپرند» و تحلیل آن بر مبنای دیگر متون و اسناد آن دوران، این فرضیه را بررسی می کند که این نام حذف شده، نام شیخ فضل الله نوری است و می توان این حذف را براساس روند فاصله گیری مشروطه خواهان و شیخ تحلیل کرد. بر مبنای یافته های این پژوهش می توان گفت که فرض پژوهش درست است. مقایسه این متن با سایر متون «چرندپرند» درباره شیخ، نشان می دهد که تا پیش از همراهی او با تحصن مخالفان مشروطه در حرم عبدالعظیم، از طرفی مشروطه طلبان علی رغم اختلاف ها، هنوز حرمتی برای شیخ قائل بودند و از طرف دیگر، شیخ نیز تمایل داشت با خانه نشینی، از رویارویی بیشتر با مشروطه طلبان پرهیز کند، اما حوادث به گونه ای شکل گرفت که او مجبور به حضور در اجتماع و مخالفت رسمی و علنی با مشروطه شد و پس از آن چیزی از حرمت و اعتبار او نزد مشروطه طلبان باقی نماند؛ وضعیتی که نهایتاً به دشمنی ریشه داری تبدیل شد که مقدمه اعدام شیخ بود.

واژه های کلیدی: چرندپرند، دهخدا، صوراسرافیل، شیخ فضل الله نوری، مشروطه.

استاد: روانبخش، محمدحسین و محمود مهرآوران ۱۴۰۳. بررسی یک نام حذف شده از ستون «چرندپرند» (تحلیل برخورد ستون چرندپرند صوراسرافیل با شیخ فضل الله نوری)، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۷، شماره ۲، ۲۲۳-۲۴۶.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

تاریخ کشور ما، ایران از گذشته دور تا امروز، رویدادها و تحولات مهمی را پشت سر گذاشته است. برخی از این رویدادها بر تاریخ کشور و مناسبات اجتماعی پس از خود بسیار مؤثر بوده‌اند. یکی از این رویدادهای مهم و تأثیرگذار، جنبش مشروطیت بود. در این دوران، به همان نسبت که تغییراتی در نهاد حکومت و سیاست صورت گرفت، تحولات وسیعی در فرهنگ، اعتقادات، روابط اجتماعی، اقتصاد، هنر و ادبیات نیز شکل گرفت. گستره این تحولات باعث شده است که اولاً بررسی تاریخی این دوره از اهمیت بسزایی برخوردار باشد و ثانیاً علی‌رغم پژوهش‌های بسیار که در این زمینه صورت گرفته است، همچنان کارهای انجام‌نشده فراوانی وجود داشته باشد.

«شکل‌گیری مطبوعات» و انتشار روزنامه‌ها، یکی از ویژگی‌های مهم این دوران است. انقلاب مشروطه باعث پیدایش ایده‌ها و گفتمان‌های فکری نو در ایران آن زمان شد و مطبوعات یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های نشر این افکار و گفتمان‌ها بودند.

یکی از این نشریات، هفته‌نامه صوراسرافیل است که با سرمایه قاسم تبریزی (کسی که بعدها وزیر پست و تلگراف شد) و کوشش جهانگیر شیرازی و همکاری علی‌اکبر دهخدا اداره می‌شد. در هفته‌نامه صوراسرافیل قطعاتی انتقادی و طنز با نام «چرندپرند» به قلم دهخدا نوشته می‌شد. صوراسرافیل یکی از مردمی‌ترین نشریات آن زمان محسوب می‌شد. دلیل اصلی توفیق این نشریه ستون طنز و طعنه آن، یعنی چرندپرند توسط دهخدا بود؛ زیرا زبان محاوره و طنز از ابزارهای تازه برای بیان افکار تازه بود و گیرایی بیشتری داشت. «صور اسرافیل به خاطر مطالب طنزآمیز چرندپرند که آنها را علی‌اکبر دهخدا می‌نوشت، در یادها مانده است. صور اسرافیل برای نخستین بار توانست فاصله بین توده‌های شهری و روشنفکران رادیکال را کمتر کند. دهخدا بسیاری از سنت‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایران را به هجو و نقد گرفت» (آفاری، ۱۳۸۵: ۱۵۷). در واقع، شکل‌گیری طنز به عنوان «نوعی بیان ادبی» در ادبیات معاصر ایران با چرندپرند آغاز شده و «در این وادی، نه تنها فضل تقدم از آن دهخداست، که او تقدم فضل هم دارد و طنزهایش بهترین نمونه طنزنویسی (و بالأخص طنز سیاسی) تا امروز است» (میرعابدینی، ۱۳۸۳: ۸۱). پژوهشگران ایرانی و اروپایی انتشار صوراسرافیل را یک جهش در ادبیات زمان خود می‌دانستند. ادوارد براون محقق نامدار انگلیسی آن را یکی از بهترین روزنامه‌های ایرانی چه در قبل و چه در دوره جدید خواند و چرند پرند را بهترین نمونه طنز فارسی دانست (Browne, 1914: ۱۱۵-۱۱۶).

گفتنی است وجه دیگری از اهمیت این نوشته‌ها که کمتر مورد توجه و دقت قرار گرفته، اهمیت

تاریخی آن است. با توجه به اینکه طنز این امکان را برای نویسنده فراهم می‌آورد که بعضی حرف‌های ناگفته یا نگفتنی را در لفافه و با بیانی غیرجدی بیان کند، می‌توان در این متون نکته‌هایی تاریخی یافت که در سایر متون نیامده است. این موضوع وقتی اهمیت بیشتری پیدا می‌کند که بدانیم نشریه «صوراسرافیل» و ستون «چرندپرند» در مقطع پرمخاطره و حساسی از تاریخ مشروطه منتشر می‌شد: مقطع بین امضای فرمان مشروطیت (۱۴ جمادی‌الثانی ۱۳۳۴) تا به توپ بستن مجلس و آغاز استبداد صغیر (۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۳۶). به‌طور قطع اشاراتی که دهخدا در این نوشته‌های طنز به موضوعات تاریخی داشته، در آن زمان برای خواننده صوراسرافیل روشن بوده است، اما با گذشت زمان، نیاز به شفاف‌سازی دارد. بعضی از این اشارات، درباره موضوعاتی سخن می‌گویند که در تاریخ تقریباً فراموش شده است.

آنچه این مقاله به آن پرداخته، یکی از همین اشارات است. در یکی از متون «چرندپرند» از عالمی دینی در تهران سخن گفته شده که شایع شده بود پایش را قطع کرده‌اند و از سویی دیگر، به این موضوع پرداخته شد که وی از دشمنان مشروطه مبالغ کلان گرفته است. با این همه، دهخدا در متن چاپ‌شده، نام این عالم را حذف کرد و به جای آن «سه‌نقطه» (...) قرار داد. در این مقاله، به روش تحلیل محتوا و بهره‌گیری از شواهد و اسناد، با بررسی و شناسایی این نام حذف‌شده در متن «چرندپرند» و تحلیل علت ممیزی آن توسط نویسنده یا مدیران نشریه در زمان چاپ، به واکاوی یک ماجرای پراهمیت در صدر مشروطه (اختلاف نظر و دشمنی مشروطه‌خواهان با شیخ فضل‌الله نوری) پرداخته شده است. نکته درخور یادآوری آنکه در منابع مربوط به تاریخ مطبوعات ایران و تحولات نهضت مشروطه، نشریات آن زمان بیشتر با عنوان روزنامه معرفی شده‌اند؛ هرچند نوبت و ترتیب انتشار برخی در یک هفته و اصطلاحاً هفته‌نامه بوده است. در این مقاله، از صوراسرافیل با عنوان هفته‌نامه و نشریه یاد شده است.

پیشینه پژوهش

کتاب‌ها و مقالات نسبتاً متنوعی درباره «چرندپرند» منتشر شده، اما این مجموعه طنز تا به حال از منظر تاریخی کمتر مورد پژوهش قرار گرفته و بسیاری از نکات مبهم آن بدون هیچ توضیحی باقی مانده است. درباره اندیشه‌های سیاسی، آزادی‌خواهی و استبدادستیزی دهخدا و جنبه‌های ادبی و طنزپردازی چرندپرند نوشته‌هایی دیده می‌شود، اما پژوهشی درباره برخورد صوراسرافیل و به‌طور ویژه ستون چرندپرند با شیخ فضل‌الله وجود ندارد. با توجه به موضوع این مقاله که تک‌نگاری درباره یک رویداد خاص از بین رویدادهای فراوان مشروطه است، از یک سو با مطبوعات آن زمان مرتبط است و از سویی با شخصیت‌ها و رویدادها، می‌توان موضوعات و نوشته‌های زمینه‌ای زیر را نام برد:

مجموعه مقالات دهخدا شامل «چرندپرند» و مقالات دیگری که در روزنامه «صوراسرافیل» منتشر شده، توسط سید محمد دبیرسیاقی جمع‌آوری گردیده و با توضیحاتی درباره کلمات و اصطلاحات دشوار این متن منتشر شده، اما درباره اشارات تاریخی این نوشته‌ها توضیحی داده نشده است. همچنین مجموعه نوشته‌های «چرندپرند» با کوشش ولی‌الله درودیان منتشر شد که در آن فقط نام‌های تاریخی مندرج در این نوشته‌ها توضیح داده شده است. چاپ‌های متعدد دیگر «چرندپرند» فاقد توضیحات است. صوراسرافیل؛ نامه آزادی نوشته سهراب یزدانی، کتاب دیگری است که به تفصیل اندیشه و رویکرد سیاسی صوراسرافیل را مورد بررسی قرار داده و فصلی از آن اختصاص به چرندپرند و تأثیرات عمیق اجتماعی و سیاسی آن دارد. در این فصل بسیاری از اشارات و نکات تاریخی این ستون معرفی و مورد تحلیل قرار گرفته است. همچنین در این کتاب دو بار به رویارویی مشروطه‌خواهان با شیخ فضل‌الله نوری اشاره شده، اما به‌طور خاص به موضوع برخورد این روزنامه با شیخ پرداخته نشده است (ر.ک. به: یزدانی، ۱۳۸۶: ۱۷۶، ۲۳۲).

از میان نوشته‌های پژوهشگران به زبان‌های دیگر، ژانت آفاری، پژوهشگر و استاد دانشگاه کالفرنیا در تحقیقات خود به‌ویژه در کتاب *Grasstoos democracy and social democracy In the Iranian Constitutional, revolution, 1906-1911* به‌طور مفصل به تحلیل رویدادهای مشروطه پرداخته و در یکی از فصل‌های کتاب (صفحات ۲۶۸-۲۹۳) به تأثیر و عملکرد مطبوعات از جمله صوراسرافیل در رویدادهای مشروطه پرداخته است.

ادوارد براون محقق نامدار بریتانیایی نیز در آثار مرتبط با انقلاب مشروطه، از جمله *The Persian Revolution of 1905-1909* به تحولات و رویدادها و مسائل کلی و تحلیل رویدادهای مشروطه پرداخته و کوشیده است دستاوردهای دموکراتیک و تا آن زمان بی‌سابقه ملت ایران را به غرب نشان دهد. وی در تحقیقات مرتبط با تاریخ ادبیات ایران در دوره مدرن، در اثر خود *The Press and Poetry of Modern Persia* به نقش آفرینی روزنامه‌ها و تأثیر زبان و نحوه بیان آنها در تحولات و برخورد با شخصیت‌ها پرداخته است.

در کتاب *انقلاب مشروطیت* که ترجمه‌ای است از «Constitutional Revolution» است، فصل ششم آن (صص ۱۴۵-۱۶۱) درباره مطبوعات در عصر مشروطیت است. بخشی از این فصل به کارکرد صوراسرافیل و نفوذ و تأثیر آن در دوره انتشار پرداخته است.

اشاره به بعضی از نوشته‌های صوراسرافیل در مخالفت با شیخ فضل‌الله نیز در کتاب‌ها یا مقالات مختلف دیده می‌شود. برای مثال، در کتاب *اندیشه اصلاح دین در ایران؛ مقدمه‌ای تاریخی؛ جلد اول*:

دوره قاجار اشاره‌ای به یکی از مقالات صوراسرافیل شده و نویسنده آن را براساس رویارویی پیروان «علی محمد باب» با شیخ فضل‌الله تفسیر کرده است (نبوی رضوی، ۱۳۹۶: ۴۷۳). همچنین در مقاله‌ای با عنوان «بررسی هفته‌نامه صوراسرافیل» آمده است که این هفته‌نامه به تخریب علمای مشروطه خواه می‌پرداخت و شیخ فضل‌الله نوری را جزو این علما آورده است (سبزی‌پور و احمدی‌خواه، ۱۳۸۸: ۱۳۹). یزدانی (۱۳۸۲) در مقاله‌ای مفصل با نام «سیاست در چرندپرند دهخدا» در پی آن است که با گذر از لایه‌ی رویی، یعنی طنز چرندپرند، لایه‌ی درونی آن را بشکافد و حوادث، موضع‌گیری‌ها و برخورد دهخدا با سیاست و اهل آن را نشان دهد. نویسنده در این مقاله به مخالفت دهخدا با مخالفان مشروطه از جمله شیخ نوری نیز اشاره کرده است.

به این ترتیب، پژوهش حاضر که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای متون «چرندپرند» و تحلیل آن بر مبنای دیگر متون و اسناد آن دوران، شکل گرفته، دارای موضوعی بدیع و وجهی نوآورانه است. سؤال اصلی این پژوهش این است که نام حذف‌شده در متن چرندپرند نام کیست و چرا با وجود آنکه در صوراسرافیل محافظه‌کاری وجود نداشت، این نام حذف شده است. فرض مورد نظر این است که نامی که متناسب با این متن است، نام شیخ فضل‌الله نوری است و متناسب با شرایط خاص آن روز نام او حذف شده است.

متن «چرندپرند»

متن مورد نظر با عنوان «اخبار شهری» بخشی از ستون «چرندپرند» منتشرشده در شماره سوم صوراسرافیل با تاریخ «اول جمادی‌الاولی ۱۳۲۵ قمری» و با امضای «سگ حسن دله» چنین نوشته شده است:

«دیشب بعد از آنکه راپورت مجلس را به سفارت روس بردم از آنجا دستورالعمل سفارت را به پالکونیک رساندم. انگلیس‌ها را برای پاره‌ای مطالب دیدم و اکبرشاه را ملاقات کردم. از آنجا برگشته صورت تظلمات تازه ساداتِ قمی را به متولی‌باشی گفتم. بعد مراجعت کرده خدمت پسر حاجی آقا محسن رسیدم و در سه چهار انجمن مخفی که به هزار حيله و تدبیر خود را داخل کرده‌ام حضور به هم رساندم. آخر شب که خسته و مرده از پارک برمی‌گشتم جلوی مدرسه ارمنی‌ها یک‌دفعه دیدم جناب دکتر ... و سرکار دکتر ... توی دو تا کالسه نشسته چهارنعل می‌رانند. خیلی متوحش شدم که مبادا خبری که در باب بریدن پای جناب حاجی ... منتشر شده راست باشد. به سرعت پیش رفتم و به واسطه سابقه محبتی که بود کلاه برداشته شب بخیر گفتم. مقصد را پرسیدم. گفتند هیچ. جناب مستطاب حاجی ... چون این روزها یک چندهزار تومان از حاجی آقا محسن و یک ... هزار تومان از حشمت‌الملک، یک ... هزار تومان از آصف‌الدوله، یک ... هزار تومان از قوام به فاصله چند روز پخته نپخته روی هم میل فرموده‌اند تخمه

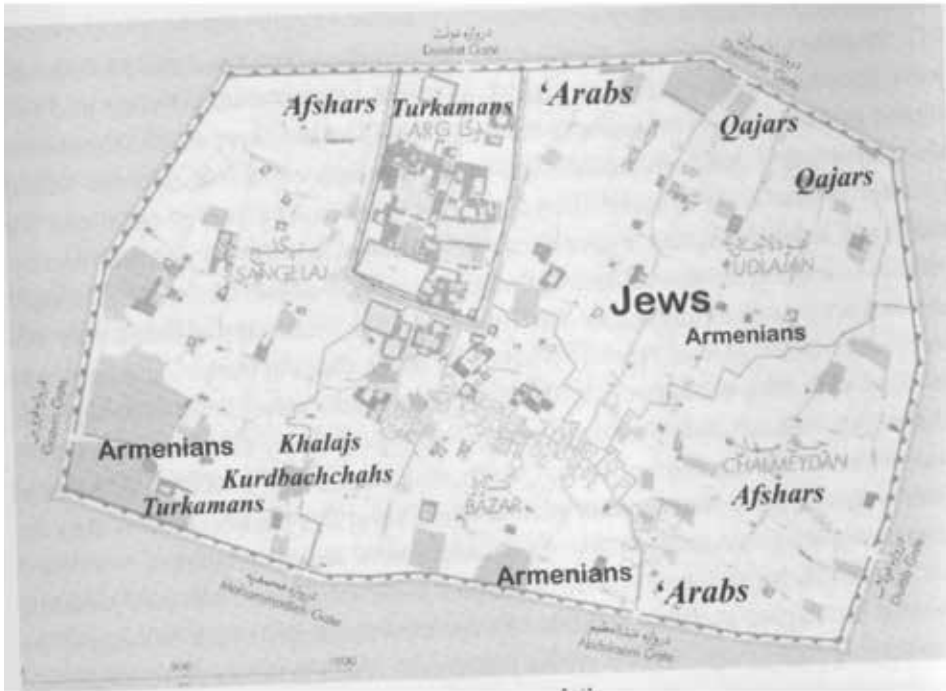
کرده‌اند و سده‌ای روی دلشان پیدا شده شما می‌دانید که ماشاءالله این جماعت اختیار شکمشان را ندارند هوا هم گرم است. این قبیل اتفاقات می‌افتد. مسئله‌ای نیست. گفتم خدا نکند. خداوند درد و بلائی این نوع علمای ما را بزند به جان ما شیعیان. خدا از عمر ما بردارد روی عمر آنها بگذارد» (دهخدا، ۱۳۶۲: ۱۳/۱).

در این متن، سه نام حذف شده و به جایش «سه نقطه» گذاشته شده است؛ نام عالم دینی که به او طعنه زده می‌شود و نام دو پزشک که از دیدار و درمان او می‌آیند. در این بین آنچه اهمیت دارد، نام آن عالم است. در واقع، اهمیت و موضوع نوشته درباره همین فرد است. اولین احتمالی که درباره این شخص می‌توان داد، این است که وی «شیخ فضل‌الله نوری» است که در متون تاریخی، مخالفت او با مشروطه‌خواهان و ادعای پول گرفتن او از حکومت و مخالفان مشروطه مشهور است. این موضوع در شماره‌های بعدی صوراسرافیل به صراحت بیان شده است که در ادامه به آن اشاره خواهد شد، اما علاوه بر آن، در نوشته‌های «والتر اسمارت» گزارش‌نویس سفارت انگلستان در دوره مشروطه (معاصر، ۱۳۴۸: ۳۷۹)، ژانت آفاری (۱۳۸۵: ۱۵۳)، کسروی (۱۳۸۲: ۴۵۶)، فرصت‌الدوله شیرازی (ر.ک. به: ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۵۷۰)، حیدرخان عمواوغلی (رضازاده ملک، ۱۳۵۱: ۶۳) و غیره نیز مشهود است. بررسی اشاراتی که در متن وجود دارد، نشان می‌دهد که احتمال اینکه نام حذف‌شده، نام شیخ فضل‌الله نوری باشد، مقرون به صحت است:

الف. نام افراد مطرح‌شده در این متن: افرادی که در این متن از آنها نام برده شده است، همگی از مخالفان مشروطه بودند که در آن ایام نقش مهمی در برابر مشروطه ایفا کردند. منظور از «پالکونیک» عنوان نظامی لیاخوف روسی است که برای فرماندهی قزاقخانه به ایران آورده شد. او از دشمنان مشروطه بود و در نهایت هم مجلس را به توپ بست. اکبرشاه (اشرف الواعظین شیرازی) از منبری‌های مشهور تهران بود که به بدگویی از مشروطه و مجلس می‌پرداخت (کرمانی، ۱۳۵۷: ۳۴۶). «حاجی آقا محسن»، «حشمت‌الملک»، «آصف‌الدوله» و «قوام» (قوام‌الملک شیرازی) نیز همگی از رجال سیاسی پول‌دار و مخالف مشروطه در شهرهای مختلف بودند. به این ترتیب، طبیعتاً عالم مزبور هم باید از مخالفان مشروطه باشد.

ب. محل وقوع حادثه: می‌دانیم که خانه‌ای که شیخ فضل‌الله در آن سکنی داشت، در محله سنگلج بوده است. نشانی‌ای که راوی متن گفته است نیز این محله را نشان می‌دهد: «آخر شب که خسته و مرده از پارک برمی‌گشتم جلو مدرسه ارمنی‌ها...». منظور از «پارک» می‌تواند محلی باشد که بعدها در دوره پهلوی اول به عنوان «باغ ملی» شناخته می‌شد و تفرجگاه عمومی بود و در شمال

محلۀ سنگلج قرار داشت. راوی ابتدا در مجلس (میدان بهارستان) حضور داشته، سپس به سفارت روسیه رفته و بعد به جاهایی رفته است که نشانی جغرافیایی ندارد. او در آخر شب به محلۀ خودشان «برگشته» و در این برگشت از پارک رد شده بود که بین سفارت روسیه و محلۀ سنگلج قرار دارد، اما اشاره مهم‌تر به این محلۀ، «مدرسه ارمنی‌ها» است. نقشه‌ای که از سال ۱۲۷۰ ش/۱۸۹۱ م. باقی مانده، نشان می‌دهد که در سنگلج علاوه بر خانۀ ارمنی‌ها، یک «مدرسه ارمنی‌ها» هم وجود داشته است (تصویر شماره ۱).

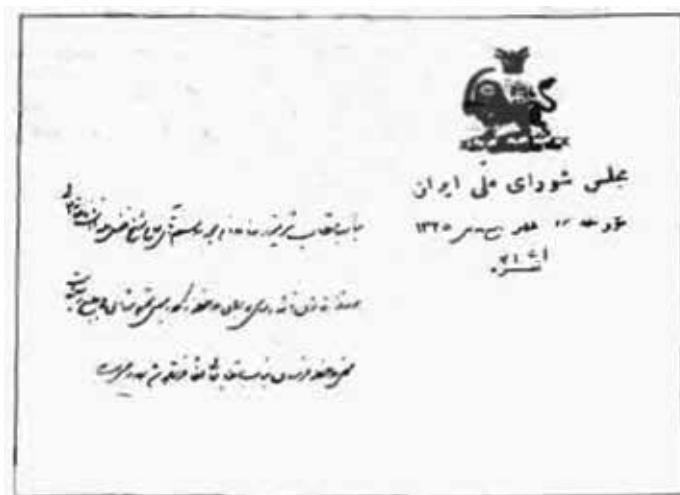

تصویر شماره ۱: محلۀ ارامنه در سنگلج (ر.ک. به: کوندو، ۱۳۹۷: ۱۳۸)

متن «چرن‌دیرند» شانزده سال بعد از رسم این نقشه نوشته شده و باقی ماندن این مدرسه در این سال‌ها و معروف بودنش در محلۀ سنگلج، منطقی است.

پ. دریافت پول: ادعای دریافت چند هزار تومان (که در آن زمان پول زیادی به شمار می‌رفته) از «حشمت‌الملک» توسط شیخ فضل‌الله نوری، موضوعی است که ۲۳ روز بعد از انتشار این متن (۲۳ جمادی‌الاولی ۱۳۲۵/۱۳ تیر ۱۲۸۶)، در تلگرافی که از مجلس به شهرهای مختلف فرستاده شد، هم آمده است. در این تلگراف آمده بود: «حاجی شیخ فضل‌الله نوری ... چندی قبل به گرفتن

وجه معتدبیهی سعی بلیغ به عمل آورده که حکومت سیستان و قائن را در حق حشمت‌الملک برقرار نماید چون مجلس به ملاحظات عدیده حکومت مشارالیه را تصویب نکرد بالمره معاندت با مجلس مقدس را علنی نمود...» (کسروی، ۱۳۸۲: ۳۹۵، ۳۹۶) (تصویر شماره ۲).

تصویر شماره ۲: تلگراف مجلس به شهرهای مختلف علیه شیخ فضل‌الله (به نقل از: مددی، ۱۳۸۵: ۲۳۲)

این سه مورد اگرچه این احتمال را که نام حذف شده است (که نام شیخ فضل‌الله است) تقویت می‌کند، اما برای اینکه در این باره بتوانیم قاطع نظر بدهیم، باید سه نکته دیگر را نیز مورد توجه قرار دهیم:

ت. علمای دیگر تهران دارای چنان جایگاه و اعتباری نبودند که دهخدا از عنوان کردن نام آنها پرهیز داشته باشد. در میان مخالفان مشروطه، تنها شیخ فضل‌الله از علمای تراز اول تهران بود که پایه‌اش را در اجتهاد اسلامی، برتر از طباطبایی و بهبهانی شناخته‌اند (آدمیت، ۱۳۵۵: ۴۲۹) و مقام علمی‌اش باعث شده بود که بالاتر از دو عالم دیگر باشد و طلاب و بیشتر اهل منبر دور او را گرفته باشند (هدایت، ۱۳۳۹: ۲۰۴). این اعتبار باعث شده بود که نام وی در شماره سوم صوراسرافیل حذف شود، ولی نام روحانیون رده پایین‌تر (مثل فرزند ارشد شیخ هادی نجم‌آبادی، متولی‌باشی حرم حضرت معصومه و اشرف الواعظین) در شماره‌های قبلی و این شماره صوراسرافیل بدون هیچ مانعی نوشته شده و به آنها طعن زده شده است.

ث. در آن روزها شیخ فضل‌الله به تدریج از جریان مشروطه فاصله گرفته بود و هنوز بخشی از اعتبار گذشته خود را داشت و این وضعیت خاص او باعث شده بود که در آن زمان نام وی حذف شود.

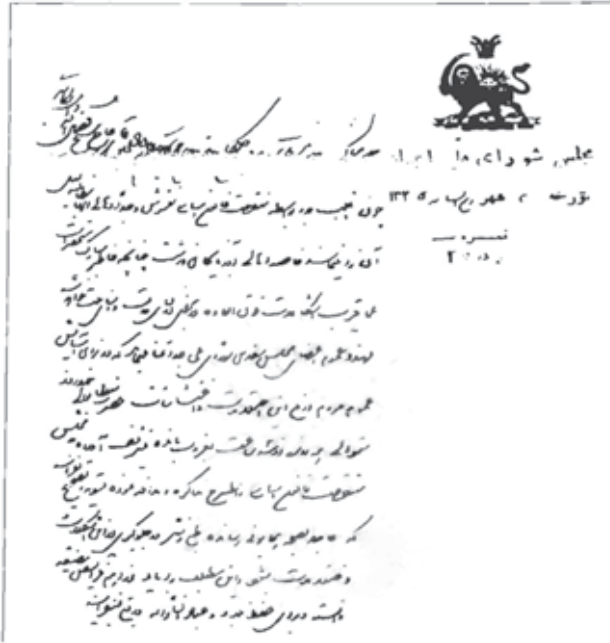
در توضیح این گزاره باید گفت همراهی او با جریان مشروطه‌خواهی تا چهل روز پیش از انتشار این متن «چرن‌پزند» مسلم است. در پیش آمد بست‌نشینی در مسجد آدینه و کوچیدن به قم، حاجی شیخ فضل‌الله حضور داشته و پس از آن نیز همیشه همراه علمای مشروطه خواه بود. سندی موجود است که نشان می‌دهد در تاریخ ۲۳ ربیع‌الاول ۱۳۲۵/۱۵ اردیبهشت ۱۲۸۶ «قانون‌نامه اساسی» از طرف مجلس به منظور ملاحظه شیخ فضل‌الله برای او ارسال شده است (تصویر شماره ۳).

تصویر شماره ۳: نامه مجلس به شیخ فضل‌الله برای ملاحظه قانون اساسی (به نقل از: مددی، ۱۳۸۵: ۲۲۷)

البته باید دانست که در همان روزها او به این نتیجه رسیده بود که مشروطه‌خواهان مخالف شریعت‌اند و همین تلقی آغاز مخالفت شیخ با مشروطه و مشروطه‌خواهان شد. شیخ در نامه‌ای به فرزندش به تاریخ ۲۴ ربیع‌الاول ۱۳۲۵، از «تخریب اسلام و کندن ریشه» توسط «حضرات فاسدالعقیده از فرقه جدید و از دهری و طبیعی و ...» نوشته بود، اما از فرزندش خواست بود که این مسائل را از زبان شیخ نقل نکند (کسروی، ۱۳۸۲: ۳۰۹). پیش از آن، شیخ در نوشته‌ای به تاریخ ۷ ربیع‌الاول، یک «اصل» را برای اضافه شدن به قانون اساسی نوشته و منتشر کرده بود که طبق آن، قوانین موضوعه مجلس باید توسط انجمنی از علمای تراز اول ملاحظه شود تا مخالف با احکام شرعیه نباشد (کسروی، ۱۳۸۲: ۳۳۳؛ ترکمان، ۱۳۶۲: ۳۷۷). با این وصف می‌توان گفت که شیخ فضل‌الله در فاصله این شانزده روز (۷ تا ۲۴ ربیع‌الاول) از همراهی با مشروطه، به بدبینی و مخالفت رسیده است. سند دیگری نیز نشان می‌دهد که در تاریخ ۲ ربیع‌الثانی مجلس شورای ملی از شیخ فضل‌الله نوری برای شرکت در مباحث مربوط به قانون اساسی

قانون‌نامه اساسی) در مجلس و کمک به تنقیح و تصویب آن دعوت کرده بود (تصویر شماره ۴).

تصویر شماره ۴: دعوت مجلس از شیخ فضل‌الله برای شرکت در مباحث قانون اساسی (مددی، ۱۳۸۵: ۲۲۹)

ج. جایگاه این متن در روند علنی شدن مخالفت با شیخ فضل‌الله: روند مخالفت و انتشار مطالب علیه شیخ فضل‌الله در صوراسرافیل به این صورت است که از اشاره‌ای مبهم به او در شماره دوم، به تعابیر تند در شماره پنجم تغییر می‌کند. با این وصف، نوشتن مطلبی علیه وی با ممیزی نام وی، در این میان منطبق بر این روند است.

توضیح مفصل این گزاره به این شرح است: اولین بار دهخدا در شماره دوم صوراسرافیل (۲۴ ربیع‌الآخر) به صورت تلویحی به شیخ فضل‌الله طعن زده است. در متن چرندپرند این شماره از هفته‌نامه، دهخدا به زبان طنز یادی کرد از روزگار رفته ایران؛ روزگاری که «ملاهای آن وقت هم چماق الشریعه، حاجب الشریعه، پارک الشریعه نداشتند» (دهخدا، ۱۳۶۲: ۷). «پارک الشریعه» نامی بوده که «شیخ شیپور» بر باغ یا باغچه‌ای که متعلق به شیخ فضل‌الله نوری بود، گذاشته بود (تندرکیا، ۱۳۸۵: ۸۳). به این ترتیب، معلوم است که دهخدا در آن متن نیز به شیخ کنایه زده، اما این کنایه چنان در لفافه پیچیده شده است که در ظاهر حفظ حرمت شیخ فضل‌الله نگاه داشته شود. اگر نام حذف‌شده در شماره سوم نیز نام شیخ

فضل‌الله باشد، این ممیزی در ادامه همین حفظ حرمت (علی‌رغم رویارویی دو طرف) است، اما درج همین نوشته نشان‌دهنده این است که این حرمت ظاهری است.

دو هفته پس از آن و چند روز پس از حضور شیخ فضل‌الله در تحصن مخالفان مشروطه در حرم عبدالعظیم حسنی (۹ جمادی‌الاول) که به معنای پیوستن رسمی او به اردوگاه مخالفان بود، گویا صوراسرافیل دیگر هیچ حرمتی برای او قائل نبود که در شماره پنجم صوراسرافیل به تاریخ «۱۵ جمادی‌الاول ۱۳۲۵» و در مطلبی با عنوان «افسانه خواب‌ریا یا داستان بی‌اصل» به قلم دهخدا، این نشریه از تشکیل مجلسی توسط «قشون شکسته استبداد» خبر داد و نویسنده فهرستی ارائه کرد که براساس آن در مجموع شیخ فضل‌الله بابت مخالفت با مشروطه، ۴۵ هزار تومان گرفته است! در همین شماره صوراسرافیل و در ستون چرندپرند، مطلبی با عنوان «تلگراف بی‌سیم فارس» درج شده که حاوی طعنی به شیخ فضل‌الله نوری، همراه با نام بردن از وی است.

از این شماره صوراسرافیل به بعد، مواجهه با شیخ فضل‌الله در ستون چرندپرند شکل دیگری به خود گرفت. مواردی دیگر که در این ستون درباره شیخ فضل‌الله مطلبی نوشته شده، عبارت است از: در متن چرندپرند شماره ششم (۲۲ جمادی‌الاول ۱۳۲۵) بار دیگر طعنی به شیخ فضل‌الله نوشته شد: «چون ماها در لباس اهل علم نیستیم نمی‌توانیم ادعای دین‌داری بکنیم اما حاج میرزا حسن آقا و آقا شیخ فضل‌الله وقتی از تبریز و طهران حرکت می‌کردند می‌فرمودند ما که رفتیم اما دین هم رفت» (دهخدا، ۱۳۶۲: ۲۴، ۲۵).

متن چرندپرند شماره بیستم، درباره شخصیتی است که با همه اهالی قدرت دمخور است و در این بین، رابطه او با شیخ فضل‌الله این‌گونه بیان شد:

«... وقت شام در بالاخانه‌های توپخانه و ارک و مدرسه مروی حضور آقا شیخ فضل‌الله و سید محمد یزدی ته‌چین پلو و کباب جوجه می‌خورد...» (دهخدا، ۱۳۶۲: ۱۰۰). این فرد در ادامه به ذکر یکی از ماجراهای شکل‌گرفته توسط مخالفان مشروطه پرداخته که در بخشی از آن بار دیگر از شیخ فضل‌الله سخن به میان آمد: «سید محمد یزدی و سیدعلی آقا و شیخ فضل‌الله و عاملی و رستم‌آبادی و سید محمد تفرشی و حاج میرزا ابوطالب زنجانی و نقیب‌السادات و پسرش و اکبرشاه و حاج میرزا لطف‌الله روضه‌خوان و سلطان‌العلماء و جمعی دیگر از سید و آخوند را که قبل از وقت اسمشان را در دفتر این تیاتر تماشایی خوانده بودند در زیر چادرها و بالاخانه‌های توپخانه حاضر بودند و اسکناس‌های روسی و پلوه‌های چرب پر ادویه و قرابه‌های عرق محله همه را گرم کار کرد و...» (دهخدا، ۱۳۶۲: ۱۰۲).

در متن «چرندپرند» شماره ۲۶ صوراسرافیل که عنوان «سالنامه» دارد و به مرور اتفاقات سال پرداخته،

دهخدا بار دیگر موضوع پول گرفتن شیخ فضل‌الله را به شکلی تندتر مطرح کرد که نشان‌دهنده پایان حرمت شیخ فضل‌الله به‌عنوان مجتهد تراز اول تهران است: «هم در این سال یک‌صد و پنجاه‌هزار تومان از بودجه سلطنتی خرج چپق بچه‌های میدان شد (اگرچه خود بچه‌ها می‌گویند ثلث این پول هم خرج ما نشد و بیشتریش به کیسه امیربهادر و سید علی یزدی و مجلل و شیخ فضل‌الله رفت)» (دهخدا، ۱۳۶۲: ۱۴۹).

صوراسرافیل تا شماره ۳۲ در تهران منتشر می‌شد و پس از آن با استقرار استبداد صغیر و قتل فجیع میرزا جهانگیرخان، انتشارش متوقف گردید. دهخدا چند ماه بعد سه نسخه از این روزنامه را در «ایوردن» سوئیس منتشر کرد که در «چرندپرند» درج‌شده در اولین شماره آن، یک بار دیگر از شیخ فضل‌الله یاد کرد. در این زمان، شیخ همراه محمدعلی‌شاه شد و نوشته دهخدا هجوی توهین‌آمیز علیه اوست (ر.ک. به: دهخدا، ۱۳۶۲: ۱۸۹).

کنار هم قرار دادن این گزاره‌های شش‌گانه می‌تواند این احتمال را که نام حذف‌شده، نام شیخ فضل‌الله نوری باشد، به شدت تقویت کند.

علاوه بر مطالب بیان‌شده، توهین به مخالفان مشروطه به‌ویژه شیخ فضل‌الله نوری، به دهخدا و صوراسرافیل منحصر نبود و در اشعار آن زمان مواردی دیده می‌شود که به موضوع این نوشتار کمک می‌کند؛ از جمله شاعر و طنزپرداز معروف سید اشرف‌الدین قزوینی از فعالان مطبوعاتی مشروطه نیز در شعری در شماره ۴۵ نسیم شمال با مطلع:

حاجی بازار رواج است رواج   کو خریدار؟ حراج است حراج

به شیخ نیز حمله کرد و گفت:

«دشمن فرقه احرار منم/قاتل زمره ابرار منم/شیخ فضل‌الله سمسار منم/دین فروشنده به بازار منم/مال مردار حراج است حراج/کو خریدار حراج است حراج» (آرین‌پور، ۱۳۷۲: ۶۸/۲).

وی همچنین در شماره ۱۰ نسیم شمال در تاریخ ۱۵ ذی‌حجه ۱۳۲۵ به وقایع زمان خود که به گفته ادوارد براون کودتای عقیم بود، اشاره کرده و در ذم مخالفان از جمله شیخ فضل‌الله و همفکرانش در مستزاد معروف «درد ایران بی‌دواست» سروده است:

شیخ فضل‌الله یک سو، آملی از یک طرف   بهر ملت بسته صف
چار سمت توپخانه حربگاه شیخ ماست   درد ایران بی‌دواست

(آرین‌پور، ۱۳۷۲: ۷۴/۲)

او همچنین در تاریخ ۱۴ رجب ۱۳۲۷، یک روز پس از به دار کشیدن شیخ و زمانی که ملیون تهران را فتح و محمدعلی شاه را خلع کرده و پسر نوجوانش احمدشاه را به تخت نشانده بودند، شعری فاتحانه سروده و در آن گفته است:

در نگر، عالمی دیگر نگر ...	ای شهنشاہ جوان شیران جنگاور نگر
در نگر، عالمی دیگر نگر	خائنین را زودکن اخراج بر محضر نگر
خوار شد، مقتدر بر دار شد ...	شیخ نوری دستگیر فرقه احرار شد
تاختی، دیدی آخر باختی	مدتی یا شیخ رفتی با حریفان ساختی
در نگر، عالمی دیگر نگر	حال و روز بعد از اینت را از این بدتر نگر

(همان، ۷۶، ۷۷)

ناگفته‌هایی که در «چرندپزند» بازگو می‌شود

حال با توجه به اینکه نام حذف‌شده در مطلب مزبور، نام شیخ فضل‌الله نوری است، می‌توان از این نوشته برداشت‌هایی تاریخی داشت که تا به حال به آنها توجه نشده است:

الف. همان‌طور که پیشتر اشاره شد، همه افرادی که در این نوشته نام آنها برده شده است، مخالفان مشهور مشروطه بودند. همراه کردن نام شیخ فضل‌الله نوری با آنها نشان می‌دهد که حداقل از نظر نویسنده، همه این افراد با هم هماهنگ بودند و فرقی بین حکمرانان شهرهای مختلف که با مشروطه قدرتشان را از دست می‌دادند و از این منظر با مشروطه مخالف بودند، با شیخ فضل‌الله که به دنبال «مشروطه مشروع» بود، وجود نداشت. همراهی دو عالم بزرگ دیگر تهران-طباطبایی و بهبهانی-با مشروطه باعث شده بود که در آن زمان سخن شیخ فضل‌الله نوری از طرف نشریاتی چون صوراسرافیل اصلاً جدی گرفته نشود.

ب. فهرست افرادی که طبق ادعای «چرندپزند»، شیخ فضل‌الله از آنها پول گرفته است، شامل نام‌هایی است که در آن روزها این وجه مشترک را داشتند که مردم از ظلم آنها به ستوه آمده بودند و در مجلس علیه آنها سخن گفته می‌شد: حاجی آقا محسن در اراک بیدادگری‌ها کرده بود و مجلس او را به تهران احضار کرده بود (ر.ک. به: کسروی، ۱۳۸۲: ۲۹۷، ۲۹۸). آصف‌الدوله بدنام‌ترین والی حکومت بود که ظلم و تعدی او به‌خصوص در داستان «فروش دختران قوچانی به ترکمانان» از مشهورترین وقایع آن دوران بود و بنا به درخواست مجلس، آصف‌الدوله به خاطر آن محاکمه شد. از قوام‌الملک که حکمرانی شیراز سال‌ها در خاندان او بود، هر روز تلگراف‌های دادخواهی به مجلس می‌رسید و در مجلس بارها در این باره گفت‌وگو شد (کسروی، ۱۳۸۲: ۲۹۸). به این ترتیب، این نوشته

نشان می‌دهد که در آن روزگار، موقعیت هر کس که به خطر می‌افتاد، شایع می‌شد که او به شیخ فضل‌الله پول می‌دهد. در چنین فضایی معلوم است که تحلیل بسیاری از شعار «مشروطه مشروعه» این بود که «دین» ابزاری برای مخالفت با مشروطه بوده است و مخالفت شیخ فضل‌الله ریشه در جایی دیگر دارد. در ادامه، نشان خواهیم داد که در شماره‌های بعدی صوراسرافیل، شیخ فضل‌الله با صراحت به «دین‌فروشی» متهم می‌شد. در همین متن «چرندپرند» نیز طرفدار شیخ فضل‌الله، نه فردی معتقد به شریعت، بلکه پادوی مخالفان مشروطه و جاسوس آنها نشان داده شده است.

پ. این متن نشان می‌دهد که علاوه بر شایعه پول گرفتن شیخ از مخالفان مشروطه، در آن روزها شایعه «قطع پای شیخ فضل‌الله نوری» هم میان مردم رواج پیدا کرده بود! این موضوع در منابع تاریخی دیگر دیده نمی‌شود و معلوم است که از اساس کذب بود؛ چنان‌که در این متن هم این موضوع رد می‌شود. البته از همین اشاره می‌توان پی برد که در روزهای آغاز جدایی شیخ فضل‌الله نوری و مشروطه‌طلبان، انواع و اقسام شایعات درباره وی در میان مردم منتشر می‌شد که محدود به پول گرفتن شیخ از دشمنان مشروطه نبود، به نظر می‌آید پیش از این تاریخ، شیخ ترجیح می‌داد که «در منزل منزوی شود» (در غیر این صورت انتشار شایعه قطع پا امکان‌پذیر نبود) و مخالفت خود را با مشروطه‌خواهان چندان علنی نکند؛ چنان‌که در نامه به فرزندش بر این نکته تأکید داشت (کسروی، ۱۳۸۲: ۳۰۹)، اما شایعات مختلف درباره او، کارکردی بیشتر از رفتار خود وی داشته است: از طرفی او متهم به پول گرفتن شده بود و از طرف دیگر، با رواج شایعه قطع پایش، مردم را به دیدار وی ترغیب می‌کردند تا همچنان او در میدان بماند.

ت. با توجه به متن مورد بررسی باید گفت که صوراسرافیل اولین روزنامه‌ای است که پول گرفتن شیخ فضل‌الله نوری از دشمنان مشروطه را عنوان کرده است. این اتهامی است که تا پای دار به او زده می‌شد و در دادگاه هم یکی از جرایم او عنوان شده بود؛ اگرچه همواره از سوی شیخ فضل‌الله، خانواده و طرفدارانش این موضوع تکذیب می‌شد. در یکی از لایحه‌هایی که در زمان تحصن حرم حضرت عبدالعظیم منتشر شده، در پاسخ به این اتهام (و به خصوص تلگراف مجلس درباره پول گرفتن از حشمت‌الملک)، این نوع اتهامات را به خاطر مبارزه و مقابله شیخ با بای‌ها و ماتریالیست‌ها دانسته‌اند (لوايح آقا شيخ فضل‌الله نوری، ۱۳۶۲: ۳۱).

ث. اینکه نام شیخ فضل‌الله از «چرندپرند» در شماره سوم صوراسرافیل حذف می‌شود، اما دو هفته بعد شدیدترین اتهامات و توهین‌ها با بردن نام او در همان نشریه درج می‌شود، مستندی تاریخی بر افزایش سریع دشمنی بین شیخ فضل‌الله نوری و طرفدارانش با مشروطه‌خواهان است؛ وضعیتی

که با توجه به اتفاقات و شایعات قابل اصلاح نبود، آنچه یکی از همراهان شیخ فضل‌الله از وی در روزهای پایان استبداد صغیر نقل کرده، نشان می‌دهد که شیخ خود نیز به این موضوع واقف بود: «... بعد از وقایع، به حاج شیخ (فضل‌الله) گفتم که قطعاً پیشرفت با ملیون خواهد بود بهتر این است که با ملیون بسازید و یا خود را به مأمی برسانید که از رعد و برق آشوب محفوظ بمانید. شیخ در جواب گفت من هم تصدیق دارم که پیشرفت با ملیون خواهد بود. در ابتدا من هم طرفدار مشروطیت بودم. بعد ملتفت شدم که این نغمه بیگانه است و هیچ مربوط به آشنا نیست. فوراً عقیده دینانی مرا بازداشته از رفقا گسیختم و در منزل خود منزوی شدم. دولتیان مرا به حال خود نگذاشتند و اطراف مرا گرفتند؛ و خواهی نخواهی مرا به زاویه حضرت عبدالعظیم بردند و مرا آلوده کردند تا میرزا مصطفای بیچاره را در آنجا کشتند که دیگر میانه من با مشروطه‌طلبان خونین شد و به کلی مرا طرفدار شاه معرفی کردند. در باطن هم چون اساس مشروطیت را از منبع غیراسلامی می‌دانستم، عقیدتاً بی‌میل نبودم که شاه پیش ببرد. تا کار به اینجا کشید که دیگر سازش من با ملیون دشوار شده...» (مردوخ کردستانی، ۱۳۷۹: ۴۹۴).

در مجموع، با توجه به موضع‌گیری‌های متفاوت شخصیت‌ها و رویدادهای آن زمان، صوراسرافیل جهت‌گیری تند و پرخاش‌گرانه‌ای نسبت به مخالفان مشروطه، به‌ویژه شیخ فضل‌الله داشته است. نحوه مواجهه صوراسرافیل با شیخ فضل‌الله نوری در مجموعه مقالات این نشریه و به‌خصوص ستون «چرندپرند» امر غریبی نیست. مقالات این نشریه از همان آغاز با بی‌پروایی نوشته می‌شد و از همان شماره‌های اول مورد انتقاد و اعتراض واقع شد؛ به گونه‌ای که در شماره دوم صوراسرافیل، جهانگیرخان مدیر این روزنامه، گزارش داده بود که وزیر علوم به وی گفته است در مجلس درباره این نشریه صحبت شده و بنا شده است که صوراسرافیل «سیاست شود» و از نویسندگان این نشریه می‌خواهد که «به زبان ملایم باید چیز نوشت». همچنین در شماره‌های بعدی، نوشته‌های این نشریه مورد اعتراض سید محمد طباطبایی واقع شد و یک مقاله از این نشریه را کفرگویی تلقی کرد (ر.ک. به: ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۴۳۸/۲، ۴۳۹). همان‌گونه که مشخص است این نشریه در مواجهه با شیخ فضل‌الله نیز با بی‌پروایی برخورد می‌کرد و از این حیث در میان نشریات آن دوره شاخص است. علاوه بر کوبیدن شدید محمدعلی شاه قاجار، «تعدادی از روزنامه‌ها روحانیون را نیز به همان شدت می‌کوبیدند و به انتقاد از عناصر مذهبی می‌پرداختند که مخالف ایده‌های اصلاح‌طلبانه از جمله حقوق یکسان مدنی برای تمام شهروندان، رعایت حقوق مردم در امر قانونگذاری، احداث مدارس به شیوه نوین، تحصیلات از برای زنان و آزادی مطبوعات بودند» (انقلاب مشروطیت، ۱۳۸۲: ۱۵۰). گزینش نام صوراسرافیل که اشاره به رستاخیز و بپاخاستن

مردگان است، در منش و روش کار آن نشریه مؤثر بود و نویسندگان آن می‌کوشیدند به زعم خود، مردم را از خواب تاریخی بیدار کنند. آنان ایستادگی در برابر اندیشهٔ آزادی‌خواهی را رفتاری برای نگهداشتن عقب‌ماندگی جامعه می‌دانستند و شیخ فضل‌الله را یکی از عوامل این ایستادگی می‌شمردند. از این رو، به مخالفت با وی پرداختند.

در برابر حملات مطبوعات به شاه و برخی علما، حکومت مشروطه نیز ساکت ننشست. ابتدا کوشید متقابلاً به مطبوعات تهران حمله کند و روزنامه‌نگاران را وادار کند که ملایم‌تر موضع بگیرند. بنابراین «در اولین اقدام سردبیر روزنامهٔ صوراسرافیل میرزا جهانگیرخان شیرازی به دفتر وزیر علوم و معارف مخبرالسلطنه هدایت برای ایراد توضیحات درخصوص مقالات شمارهٔ اول روزنامه احضار شد. ملاقاتی محترمانه در مورد گزارشی در شمارهٔ دوم روزنامه نیز صورت گرفت. یک ماه بعد ظاهراً به دنبال حمله به روحانیت مسلمان و بستن افترای ارتشا به آنان به‌خصوص رهبر عالی‌رتبهٔ روحانی در تهران یعنی شیخ فضل‌الله نوری مبنی بر اینکه به منظور انحلال مجلس از مختارالدوله و بانک روس مبلغ ۴۵ هزار تومان رشوه دریافت کرده است، روزنامهٔ مزبور به مدت دو ماه توقیف گردید» (انقلاب مشروطیت، ۱۳۸۲: ۱۵۱). با این وصف، نکتهٔ لازم به ذکر آنکه الزاماً مطالب علیه شیخ، بازتاب و واکنش به رفتارهای او نبوده و چه بسا نوشته‌های صوراسرافیل و چرندپرند نیز زمینه‌ساز جدایی بیشتر شیخ فضل‌الله با مشروطه‌طلبان شده بود.

نتیجه‌گیری

بررسی دگرگونی مطالب منتشرشده دربارهٔ شیخ فضل‌الله نوری در روزنامه صوراسرافیل و به‌طور خاص ستون «چرندپرند» این روزنامه، بازگوکنندهٔ نکات تاریخی مغفول‌مانده‌ای درباره چگونگی مواجههٔ شیخ فضل‌الله نوری و مشروطه‌طلبان است. در فاصله کوتاه بین ۲ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ تا ۱۵ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ نه تنها اختلاف شیخ با مشروطه‌طلبان علنی شد، بلکه به مرحله‌ای رسید که دیگر بازگشت از آن ممکن نبود. براساس بازخوانی مطالب ستون «چرندپرند» این روند به شرح زیر است:

۱. علی‌رغم نخستین همراهی‌های شیخ فضل‌الله با مشروطه، مخالفت او با جریان مشروطه‌خواهی قبل از تاریخ بیان شده آغاز شده بود، اما به شهادت نامه‌ای که شیخ برای فرزندش نوشته، او قصد نداشت این مخالفت را علنی کند. اشاره‌ای تلویحی به شیخ فضل‌الله در «چرندپرند» شماره دوم صوراسرافیل (مورخ ۲۴ ربیع‌الآخر/ ۱۵ خرداد) نشان می‌دهد که از سوی مشروطه‌خواهان نیز نگاه مثبتی به شیخ وجود نداشت، اما آنها هم تمایلی به رویارویی نداشتند.

۲. مطلب «چرندپرند» شماره سوم صوراسرافیل (مورخ اول جمادی‌الاول/ ۲۲ خرداد) مطلب مهمی در

این روند است. تحلیل متن چاپ‌شده نشان می‌دهد که:

الف. در آن زمان، شیخ خانه‌نشینی اختیار کرده بود تا شاید رویارویی او با مشروطه‌طلبان بیشتر نشود، اما شایعات مختلف درباره او رواج داشته و شایعه‌ای چون «قطع پا» منتشر می‌شد تا او را مورد توجه مردم قرار دهد و زمینه تماس دوباره او با مردم و حضور او در صحنه اتفاقات سیاسی را فراهم کند. به نظر می‌رسد عده‌ای (احتمالاً از مخالفان مشروطه) تلاش برای کشاندن شیخ به عرصه مخالفت علنی با مشروطه‌طلبان را آغاز کرده بودند و در نهایت نیز موفق به این کار شده بودند.

ب: در آن روزها هنوز شیخ فضل‌الله نوری حرمت و اعتباری داشته که مانع از درج نام وی در این مطلب شده است. با این حال شایعه پول گرفتن او از دشمنان مشروطه بین مشروطه‌طلبان مطرح بوده است. این موضوع اولین بار در روزهای قبل از تحصن در حرم حضرت عبدالعظیم در این روزنامه منتشر می‌شود اما نام شیخ حذف می‌شود تا همچنان حرمتی بین مشروطه‌طلبان و شیخ باقی بماند.

۳. حضور شیخ فضل‌الله در تحصن مخالفان مشروطه در حرم حضرت عبدالعظیم در نهم جمادی‌الاول/ ۲۹ خرداد، ضربه نهایی به حرمت او زد؛ به گونه‌ای که دیگر امکان رفع کدورت وجود نداشت. در شماره پنجم صوراسرافیل (مورخ ۱۵ جمادی‌الاول/ ۴ تیر) مطلبی با ذکر نام وی و تکرار اتهام دریافت پول کلان از مخالفان نامدار مشروطه چاپ شد. از آن پس نام شیخ فضل‌الله به‌طور رسمی در کنار نام دشمنان نشان‌دار مشروطه گذاشته شد و وی متهم به دین‌فروشی گردید. ۴. روند این رویارویی با برقراری استبداد صغیر به اوج رسید و شیخ فضل‌الله در کنار محمدعلی‌شاه هدف هجو شدید دهخدا در شماره منتشرشده «چرندپرند» در سوئیس قرار گرفت. به این ترتیب، عجیب نیست که در نهایت شیخ فضل‌الله بعد از پایان استبداد صغیر محکوم به اعدام شود.

تقدیر و تشکر

در انجام تحقیق حاضر، از هیچ سازمان یا نهادی کمک مالی دریافت نشده و این تحقیق به صورت مستقل توسط نویسندگان مقاله انجام شده است.

References

- Ādamiyyat, Fareydoun (1355), *Ideology-ye-Nahzat-e-Mašruteh*, Vo 1, Tehran: Payam. [In Persian]
- Afari, Janet (1385), *Iran's Constitutional Revolution*, translated by Reza Rezaei, third edition, Tehran: Bisotun.
- Afari, Janet, (1991), *grassroots democracy and social democracy In the Iranian Constitutional, revolution, 1906-1911*. The University of Michigan.
- Ārianpour, Yahyā (1372), *Az Saba tā Nima*, vol. 2, Tehran: Zawwar. [In Persian]
- Browne, Edward g. (1910), *the Persian Revolution of 1905-1909*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Browne, Edward g. (1914). *The Press and Poetry of Modern Perssia*, Cambridge: Cambridge University.
- Constitutional Revolution (1382), (from the series of articles in *Iranica journal*, under the supervision of Ehsan Yar Shater) translated by Peyman Matin, Tehran: Amir Kabir.
- Dehkhodā, Ali-Akbar (1362), *Maqālāt-e-Dehkhodā*, vol. 1, Tehran: Tirazhe. [In Persian]
- Durodiān, WaliAllāh (1388), *Bazxāni-ye-Charandparand*, Tehran: Surah-ye-Mehr. [In Persian]
- Hedāyat, Mahdi Qoli (1329), *Xāterat va Xatarāt*, Tehran: Chap-e-Rangi. [In Persian]
- Kasravi, Ahmad (1382), *Tārix-e Mašruteh Iran*, Tehran: Negah. [In Persian]
- Kermāni, Nāzem al-Islam (1357), *Tārix-e Bidāri-ye-Irānian*, Tehran: Bonyad-e-Farhang-e-Iraniyan. [In Persian]
- Kondo, Nobuaki (2017). "Migration and coexistence of ethnicities in Tehran during the Qajar period", *Fasname-ye-Aršiv-e-Melli*, 4th year, serial number 14, pp. 120-144.
- Madadi, Sahl Ali (1385), "Hājī Sheikh Fazlullāh Nouri and the events of his life", *Tārix-e-Moāser-e-Iran*, 10th year, number 38, pp. 175-229. [In Persian]
- Malekzādeh, Mahdi (2013), *Tārix-e enqelāb-e-Mašruteh*, Volumes 1, 2 and 3, Tehran: Soxan. [In Persian]
- Mardukh Kurdestāni, Mohammad (1379), *Tārix-e-Mardukh*, Tehran: Kârang. [In Persian]
- Mirabedini, Hassan (2004). *Sad Sāl dastān Navisi dar Iran*, volumes 1 and 2, Tehran: Chešme. [In Persian]
- Moāser, Hassan (1348), *Tārix-e-Esteqrar-e-Mašrutiyat dar Iran*, *Mostaxraj az Asnād-e-Vezarat-e-Xareje-ye-Engelestan*, Tehran: Ibn Sina. [In Persian]
- Nabavi Razavi, Seyyed Meqdad (1396). *Andiše-ye-Eslah-e-Din dar Iran*, *Moqaddameh-ye-Tarixi: Dowre-ye-Qajar*, Tehran: Shiraze Kitab Ma. [In Persian]
- Nouri, Sheikh Fazlollāh (1362), *lavāyeh*, Tehran: Tārix-e-Iran. [In Persian]

- Rezāzāde Malek, Rahim (1351), Heydar Khan Amuoghli, Chekide-ye-enghelab, Tehran: Mirkabir. [In Persian]
- Sabzipour, Amir and Ali Ahmadikhah (1388), "Examination of Sur Esrafil's Weekly", Tarix-e Eslam dar Ayene-ye-Pažuheš, No. 21, pp 123-148. [In Persian]
- Tatari, Ali (1389). "A new document from Dehkhodā", Payam Baharestan Quarterly, Volume 2, Year 8, Number 26, pp. 577-580. [In Persian]
- Tonderkia, Shamsuddin (1385), Negah-e-Dovvom; Revayati Digar Az Sargozašt va Andišehaye-Sheikh Fazlollāh Noori, Tehran: Aql-e-Sorx. [In Persian]
- Turkman, Mohammad (1362), Majmueae Az Rasael, elamiyehā, Maktubāt va Ruznāma-ye-Sheikh Fazlollāh Noori, Tehran: Rasa. [In Persian]
- Yazdāni, Sohrāb (1386). Surasrafil: Nāme-ye-Azādi. Tehran: Ney. [In Persian]
- Yazdāni, Sohrāb (1382), "Politics in Charand and Parand Dehkhoda", Majalleh-ye-Tarix, No. 4, pp. 207-243. [In Persian]